

ЕУРАЗИЯ
ҰЛТТЫҚ
УНИВЕРСИТЕТІ

«Поэзиядағы
Дулат Бабатайұлы
дәстүрі және ұлттық
тұтастық идеясы»

220 жыл

халықаралық ғылыми-
тәжірибелік конференция

МАТЕРИАЛДАРЫ

26 мамыр, 2022 жыл

Астана

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
ЖУРНАЛИСТИКА ЖӘНЕ САЯСАТТАНУ ФАКУЛЬТЕТІ ТЕЛЕРАДИО
ЖӘНЕ ҚОҒАММЕН БАЙЛАНЫС КАФЕДРАСЫ**

ХІХ ғасырдағы қазақ жазба поэзиясының негізін қалаушы,
дауылпаз ақын Дулат Бабатайұлының туғанына 220 жыл толуына арналған
**«ПОЭЗИЯДАҒЫ ДУЛАТ БАБАТАЙҰЛЫ ДӘСТҮРІ ЖӘНЕ
ҰЛТТЫҚ ТҮТАСТЫҚ ИДЕЯСЫ»**
атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ

(2022 жылдың 26 мамыры)

ӘОЖ 82.0
ББК 83.3 (5Каз)
П 62

Редакция алқасы:

Қамзабекұлы Д., Омаров Б., Дүйсенғазы С., Кемеңгер Қ., Байгожина Д., Саурбаева А.

XIX ғасырдағы қазақ жазба поэзиясының негізін қалаушы, дауылпаз ақын Дулат Бабатайұлының туғанына 220 жыл толуына арналған «Поэзиядағы Дулат Бабатайұлы дәстүрі және ұлттық тұтастық идеясы» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары: Нұр-Сұлтан: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2022. – 182 б., қазақ, орыс.

ISBN 978-601-337-793-3

Жинақта XIX ғасырдағы қазақ жазба поэзиясының негізін қалаушы, дауылпаз ақын Дулат Бабатайұлының туғанына 220 жыл толуына арналған «Поэзиядағы Дулат Бабатайұлы дәстүрі және ұлттық тұтастық идеясы» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары қамтылған. Конференция жинағында филология, тарих, журналистика салаларын зерттеуші ғалымдар, ҚР Парламент депутаттары, жазушылар және қоғам қайраткерлері және Татарстан ғалымдарының баяндамалары бар.

Басылым ЖОО және арнайы білім беретін мекемелердің оқытушыларына, сондай-ақ, филология және журналистика салаларына қызығушылық танытатын оқырмандарға арналған.

Жинаққа енгізілген материалдарға автордың өзі жауапты.

ӘОЖ 82.0
КБЖ 83.3(5Каз)

ISBN 978-601-337-793-3

ЖҰРТБАЙ ТҰРСЫН

*Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ «Отырар кітапханасы»
ғылыми орталығының бас ғылыми қызметкері,
филология ғылымдарының докторы, профессор*

ШОРТАНБАЙ, ДУЛАТПЕНЕН БҰХАР ЖЫРАУ (АБАЙДЫҢ КІСІСІ ӨЛСЕ ҚАРАЛЫ ОЛ) ӨЛЕҢІ ХАҚЫНДА

Тағдырдың жазуы солай ма, жоқ, заман екпіні ме, әлде адамдардың ала мысық пейілі ме, басынан дау арылмайтын бір тұлғалар мен түйнекті тіркестер болады. Екі жүз жылдың ішінде екі жаһангер империяныңқысымын көріп, өзі өлсе де өлеңі қудалаудан көз ашпаған, бірақ екі заманныңекпіні де ештеңе істей алмай, керісінше барған сайын тұлғалана түскен, «дулатуы мен шулатуын» қоймаған тұлғалардың бірі – Дулат пен Шортанбай ақын және Абайдың осы екеуін аузына алған сөзі. Ресей мен кеңес үкіметініңкүші келмеген Дулат пен Шортанбайды үшінші бір күш – қазақ қауымдастығы қазақы қазымыр тәсілмен жіліктеп жатыр. Және бұл Дулатпен Шортанбай үшін ең қауіпті кедергі болмақ. Осы бағыттың беті бері қарамаса Абайдың өзі аузына алып, ұстаз тұтқан Дулаттың, Шортанбайдың түте-түтесі шығып, олардың мұрасының «бірі – жамау, бірі – құрау» боп, түк те қалмауы мүмкін. Бұл түйтуіл Абайдың туғанына 150 жыл, Бұқардың туғанына 300 жыл, Дулат пен Шортанбайдың туғанына 200 жыл толуынаорай өткен немесе өтетін ғылыми мәжілістерде тиянақталуы тиіс еді. Алайда ол мәселе байыбымен шешуін таппады. Бұған басты ілгешек болып отырған сөз – астарлап та, астарсыз да тура айтылған және абайтанушыларды сарсаңға салып, әр басылымда әр түрлі жазылып, әр қалай пайымдалып та, хатталып та, жатталып та келген, соны айтып тұрып та, көкейіңе күдік ұялайтын, үнемі: олай емес, былай жазылғаны дұрыс - деп түсіндіруге мәжбүр болып жүрген Абайдың: Шортанбай, Дулат пенен Бұқар жырау,Өлеңі – бірі жамау, бірі – құрау.

Өттең дүние-ай, сөз таныр кісі болса,

Кемшілігі әр жерде көрініп тұр-ау! - деген әйгілі жолдары.

Мен дәл қазір осы шумақтың басынан кешкен текстологиялық тауқыметіне тоқталып жатқым келмейді. Тек ұзақ жылдар бойы Шортанбай мен Дулаттың, Бұқардың «өлеңінің бәрі – жамау, бәрі – құрау» болып, «кемшілігі әр жерден көрініп тұрғанына» да тоқталмаймын. Шүкір, бәрі емес, бірі жамау, бірі құрау боп өзгерді. Бірақ, соңғы академиялық басылымдағы «кемшілігі әр жерде-ақ көрініп тұр-ау» - дегенге қосылмаймын да, оны қабылдамаймын. Дұрысы, «кемшілігі әр жерде көрініп тұр-ау» деген жолдар деп түсінемін. Өйткені «көрінеу тұр-ау» деген тіркес өзгені былай қойғанда кәдімгі поэзияға тән үндестік пен ырғақ үйлесімінен ада, тұтқыр. Абайдың өлең сөзге қойған өз шартына сай «тілге жеңіл емес, жүрекке жылы тимейді».Мәселе мұнда емес. Басты түйткіл осында «бірі жамау, бірі құрау» деп Абай Бұқар жырау мен Шортанбайдың, Дулаттың өлеңдерін айтып отыр ма?

«Бұрынғы ескі биді тұрсам барлап, Мақалдап айтады екен, сөз қосарлап. Ақындары ақылсыз, надан келіп, Көржерді өлең қыпты жоқтан қармап» - деп осы үш дегдарды мегзегені шындық па? Бұрынғы кезде: «Дінді, орта ғасырды көксеген Бұқар, Шортанбай, Дулат сияқты бай, феодалдардың жыршыларын, орыс халқының демократиялық мәдениетінің қазақ арасына тарауына, орыс, қазақ достығына қарсы бағытталған олардың идеяларын әшкерелейді» - деп тура осылай сабақтайтынбыз. Тек М.Әуезов қана үшеуін қорғаштай майдалайтын. Қазір не өзгерді?

Рас, діншіл, орта ғасырды көксеген, орыстың демократиялықмәдениетіне қарсы делінген идеологиялық бағаны алып тастадық. Бірақ, олардың ең қасиетті де, құдыретті жырына берілген бағаны баяғыша тәпсірлеумен келеміз: - Иә, Абай ол үшеуін сынаған, бәрі жамау емес, бірен-сараны ғана құрау. Өйткені, ақын жаңа поэзия талабын алдыға тартады дейміз күмілжіп. Менің ойымша, мұның жауабы мүлдем басқаша және Абайдың бұл өлеңінің Бұқардың, Шортанбайдың, Дулаттың өлеңдеріне еш қатысы жоқ. Әңгіме, олардың 1880-1888 жылы басылып шыққан «Өсиет нама»мен «Бала зар» атты жинақтары туралы болып отыр.

Оған дәйек, біріншіден: «Біреудің кісісі өлсе – қаралы ол» өлеңінде бұрынғы ақын-жыршыны мазақтамайды, керісінше, «Бұрынғы жақсылардан өрнек қалған, Биде тақпақ, мақал бар, байқап қара» - дейді. Демек, өткен күннің ақындарының бетіне күл шашып отырған жоқ. Қайта: «Көп топта сөз танырлық кісі де аз-ақ, Ондай жерде сөз айтып болма мазақ. Біреуді олай, біреуді былай қарап, Түгел сөзді тыңдауға жоққой қазақ» - деп: Сөзді бөліп жарма, біреудің сөзін асты-үстіне төңкерме, шатастырма. Олай, былай сапырылыстырма - деп сақтандырады.

Неге бұл арада сақтандырады және өзің де мазақ болма, өзгені де мазақ етпе дейді? Өйткені, сауатты Абай қазақ жырауларының екеуінің де баспадан шыққан кітабын алып оқыған. Тіпті екеуінің де қолжазба нұсқасы Абайда болуы да мүмкін. Өзге-өзге, Дулаттың өлеңдерін жасынан жаттап өскені, көшіріп алғаны, үлгі тұтқаны анық. Енді кітап пен қолжазбаны, не өзі жатқа білген тұстарды кітаптағы мәтінмен салыстырған. 1888 жылы шыққан Шортанбайдың кітабы мен 1880 жылы шыққан Дулаттың кітабын салыстырған. Ең бастысы және сөзіміздің басты дәлелі «Біреудің кісісі өлсе – қаралы ол» өлеңі де сол 1888 жылы жазылған. Өлеңнің жазылуына басты себеп болып отырған да кітаптың ала-құла құрастырылуы. Шындығында да бір өлеңнің басы бар, аяғы жоқ. Екінші өлеңнің басында үшінші толғаудың аяғы жүр. Ырғағы да, ұйқасы да, мағынасы да, желісі де бұзылған. Бір жерін екінші жерге апарып жамаған не құрастырған. Қысқасы тұтас туынды жоқ. Абайдың өзі айтқандай, қазақ тілі мен жыр құрылымын, тақырып желісінеркін ажырата алмағандықтан да шығарушылардың «біреуі олай қарап, біреуі былай қараған», яғни Шортанбай, Дулат пенен Бұқар жыраудың өлеңінің бірін құрау қып, бірін жамау қып» бастырған. Сондықтан да ашынып: Шортанбай, Дулат пенен Бұқар жырау, өлеңі (кітабы деп түсініңіз – Т. Ж.) бірі – жамау, бірі – құрау. Өттең дүние-ай, сөз таныр (қазақша емле білетін – Т. Ж.) кісі болса, Кемшілігі әр жерде-ақ көрінеу тұр-ау» - деп өкінген. Жалпы шығармашылығына емес, олардың жинақтарының жамалып, құралып шыққанына наразы болған. Бұл дегеніңіз ұстаздарын жаппай жазғыру емес, қайта жаны ашу. «Біреудің кісісі өлсе – қаралы ол» өлеңінің детүпкі емеуріні мен үлгісі де сол. Мадақтау жырының іші сынға емес, жылылыққа толы: «сүйсінерлік адамды құрмет қыл. Түгел сөзді тұтас тыңда. Өттең, дүние-ай! Шортанбай мен Бұқардың, Дулаттың сөзі мазақ болды-ау. Наданның көңілін ашып, солар үлгі алсын, түзетсін деп мақсат етіп осы өлеңді жаздым - деп отыр емес пе. Бұрынғы айтылып жүрген әсіре пікірлерді басқаша бағамдаған дұрыс.

Осыған мысал ретінде Дулаттың ақындығы мен тілін зерттеуге екерше үлес қосқан аяулы ғалым Құлмат Өмірәлиевтің пікірін алайық. Ғалым өзінің

«Қазақ поэзиясының жанры және стилі» атты Дулат туралы монографиясында 1880 жылы Қазан қаласында Мәулекей Юмашков бастырып шығарған «Өсиетнама» жинағындағы Дулаттың өлеңдерін бүтіндей жоққа шығарып, оны Шортанбайдың қанжығасына байлап береді. Х. Сүйіншәлиев пен Ы. Дүйсенбаевтің, сол арқылы М. Әуезовтің Дулат туралы пікір-зерттеулеріне мойынсынбайды. Ол: «Мәулекей деген бір қиссашыл молла ақынға сеніп, «Өсиетнаманы» Дулат жырауға қалай таңа салдық» (234) - деп сұрақ қойды. Оған мысал ретінде:

...Ұл сыйламас атасын.
Арам сідік болған соң,
Атасы бермес батасын.
Қазы, болыс, хан қойды
Қайда бір некесіз туған шатасын.
Өзі қылған өкінбес,
Күнінде сонан татасың.
Сол заманның кезінде
Қыз сыйламас шешесін,
Ер жеттім деп шаштасып,
Салыстырып дүниесін.

Старшын қойып,

Пысықсыған немесін - деген В. В. Радловтың 1888 жылы бастырған жинағындағы Шортанбайдыкі деп берілген мәтінді одан сегіз жыл бұрын, яғни 1880 жылы жарық көрген «Өсиетнамадағы»:

Ұл сыйламас атасын,
Атасы бермес батасын.
Старшын, болыс қойыпты,
Қайдағы асылзадасын.
Өзі қылған өкінбес,
Күнінде содан тартасың.
Сіз біл деген бала жоқ,
Келіні боқтар анасын.
Сіздер деген келін жоқ,
Өз пиғылыңнан табасың - деген жолдарды салыстырады.

Егер қазақ өлеңінің осындай дәстүрлі сарындастығы мен өзара жалғастығын көшірмешіге санасақ, онда Бұқар жырау мен Қайып, Кененнің арасындағы 300 жылда бірде-бір ақын қалмайды. «Он жаста ойнақтаған лақтайсың» деген бір мен жүзге дейінгі адам жасы туралы салыстырмалы таңеулерді қолданған ақындардың бәрі де көшірмеші боп шығады. Ал, өзге-өзге Кененнің «Ақ ешкісі» мен «Егіз лағы» оның поэзиясының трагедиялық шыңы болып табылады.

Заман ақыр болғанда,
Алуан, алуан жан шықты.
Қайыры жоқ бай шықты.
Самауыр мен шай шықты («Өсиетнама»):
Мынау ақыр заманда,
Алуан, алуан жан шықты.
Арам, араз хан шықты,
Қайыры жоқ бай шықты, - деген екі мысал да солай.

Мұндай ұйқасты сөз тіркестер мен таңеулер ауызекі сөйлеу мәнерін меңгерген барлық шешендер мен билерге, суырып салма ақындарға тән.

Екінші: Құлмат марқұмның: «Өсиетнамадағы «Шортанбай өлеңін неге көрмедік? «Өсиетнама» мен Шал өлеңдері арасындағы жақындық жайлы неге бір ауыз пікіріміз жоқ» немесін - деген (сонда, 223) уәжіне келтіретін дерегі мынадай:

Ата-ананың ақылы,
Қазылған қара жолмен тең.
Иманнан көрген қорлығың,
Көксіңе біткен шермен тең («Өсиетнама»):
Атадан мирас ақылың,
Түзік айтқан мақұлың,
Ләзім болған іспен тең.
Жаманнан көрген қорлығың,
Көкірекке біткен шермен тең
(Шал ақын, сонда, 225).

Ауыз әдебиеті мен айтушы арқылы таралған халықтық жырға осы да ұқсастық па? Әрине, текстологиялық зерттеу керек. Бірақ:

1. Өсиетнаманы шығарған М. Юмашков Шал ақынды білді ме?

2. Тілші ғалым 1970 жылы башқұрттардың қолынан Абайдың қолжазбажинағын тауып әкелді. Ендеше Дулаттың өлеңінің де Ақмолла ақынжырымен қоса таралмағанына кім кепіл?

3. «Өсиетнаманы» түгелдей жоққа шығара отырып, ғалым тек Байділдә қарттан жазып алған Шәкір ӘбенOVтың нұсқасына ғана сүйенеді. Ал қазір Дулаттың бұл өлеңдерін Шәкір жазған деп шаптығып жүргендер де бар. Шәкір ақынның өз аузынан жазылып алынып, көзі тірісінде «Қазақ әдебиеті» газетінде жарияланған пікірі мынадай:

«- Е, бұлт адамның басына бір үйірілсе қашып құтылмайды екенсің. 1948 жылы тағы ұсталдым. Сақтаған Бәйішевтің соның алдында Мұхтарды, Есмағамбетті сынаған мақаласы газетке басылған. Соның ішінде: «Буржуазиялық-ұлтшыл, байшыл ақын Дулаттың өлеңдерін, «Еспембет» дастанын Есмағамбет Шәкірге әдейі тапсырма беріп жаздырды» - деп сынады. Сол маған айыптау материалы болды. Шуға қарай бой тасалап ем, бәрібір, құтылмадым. Тергеуші: сен «осыларды ойдан шығардым, ондай ақын жоқ» деп бас тарт - дейді. Бар нәрсені қалай жоқ дейсің. Академияның қолжазба қорына Дулат жыраудың 6000 жол өлеңін тапсырғаным рас. «Сен қазақтың мұңын Дулат боп жоқтап отырсың. Айт шыныңды», - деп ақырады. Рас, қолжазбаның ішінде «Бәйбіше туралы», «Тырнақтай кір қонған соң» деген өз өлеңдерім қоса тапсырылып кетіпті. Мен Дулатты қалай жоққа шығарамын. Ал «Сабырбай мен Байбаланың» айтысын өңдеп жазғаным рас» - дейді.

Үшінші уәжге бұдан артық дәлелдің керегі шамалы.

Ендеше: Дулаттың, сонымен қоса Шортанбай мен Бұқардың ақындық рухы мен мұрасын тулақша сүйреткеніміз жеткен сияқты. Оған Дулаттың да, Шортанбайдың да, Бұқардың да, Абайдың да түгі кетпейді. Енді олардың аруағы бізді тулақша сүйретіп жүрмесін - дегіміз келеді. Әрине, салиқалы да салмақты зерттеулер мен мәтіндік салыстырулар қажет-ақ. Бірақ, барлық пайымдаулар мен тұжырымдар Дулатты, Шортанбайды, Бұқарды тұқырту үшін емес, тұлғаландыру тұрғысынан жасалғанда ғана аманаттың жолын қиянат кеспейді. Абайдың астарлы сөздерінің көзге көрініп тұрған үш-төрт түйткілін ғана жеңілдете тілге тиек еттік. Терең талдап, дәйекті талдауға мақала жүгі көтермеді. Алайда бұл ешқашан да назардан таса етпейтін күрделі де маңызды мәселе.

9 қыркүйек, 2005 жыл.